

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПРИЯТЕЛСТВО В ИСТОРИЯТА

ЖЕЛЯЗКО СТОЯНОВ

Човечеството не е безразлично към проблема за приятелството и за приятелските отношения. Те се разглеждат като най-висша социална и нравствена ценност. Анализът върху схващанията за тяхната същност показва обаче интересен факт. За някои то е извънредно рядко явление и "златната му епоха" е назад в историята. Хуманистите от Възраждането търсят примери за приятелство в античността. Античните автори пък тъгуват по приятелството на древните митични герои. Съществувало ли е "истинското приятелство"? Не е ли прав А. Шопенхауер, според който "истинската дружба е сред нещата, както и огромните морски чудовища, въобще не е ясно дали са измислени, или някъде съществуват".

Много са трудностите при определяне на понятието "приятелство". Обикновено се говори, че приятелски са близките отношения, изградени върху взаимно доверие, привързаност и общ интерес. По кои основни признаци то се различава от другите междуличностни отношения или пък от обикновената привързаност на един индивид към друг? Според някои автори тези признаци са три.

За разлика от деловите отношения, когато другият се третира като средство за постигане на дадена цел, приятелството е само по себе си ценност и благо. Приятелите си помагат безкористно, а не по задължение.

За разлика от кръвното родство или от другарството, които свързват хората с принадлежността към един колектив или социална група, то е индивидуално-избирателно и изградено върху взаимната симпатия.

И трето, за разлика от повърхностната, от обикновената човешка близост, приятелство е дълбоко и интимно отношение, което предполага не само взаимопомощ, но и вътрешна близост, откровеност и доверие. Неслучайно Аристотел нарича приятел *alter ego* (другото Аз).

Каноните на приятелството и действителните приятелски отношения са различни в различните исторически епохи, социални групи или различните индивиди.¹ Предлаганата разработка е изградена върху традиционно-привилегированите сюжети на културно-исторически изследвания върху приятелството, които визират неговите проявления главно през античността и в периода на романтизма (края на XVIII и нач. на XIX в.).

— 1 —

Човечеството търси образци за идеално приятелство в далечните епохи и най-вече в антична Гърция. Дружбата между Кастор и Полидевк, Орест и Пилад, Ахил и Патрокъл е превърната в образец за приятелство. Действително ли тогавашното приятелство е по-силно от съвременното? Дали могат да

се намерят и използват стабилни критерии за подобни сравнения?

Според Г. Зимел при еволюцията на приятелството трябва да се им предвид и еволюцията на личностите в конкретните епохи. В този смисъл античният идеал е пример за тотално саморазкриване и за пълно сливане на съответните личности. Дефицитът в интимността и в емоционалните преживявания на приятелите постепенно се повишава. Как да си обясним оплакванията на древните автори, че то е най-неустойчивото нещо в света.

Как се развива този социален институт като явление с особена ценност? Как се регулира чрез системата от нравствени норми? Тук се проследяват две самостоятелни, но взаимосвързани линии на развитие. Първата разкрива степените на човешката близост по линията "свой-чужд". Втората показва представите за функциониране на приятелството и то чрез разграничаване между инструменталните и експресивните отношения.

Явлението "изкуствено родство" (кумство, побратимяване, "кръвно братство") е характерно за най-ранните социални образувания. От тях най-близо до приятелството е побратимяването. В древността индивидът се включва в братски съюзи чрез специални ритуали. Той завинаги запазва чувството на групова солидарност и задължение да оказва взаимна помощ.

Подобно приобщаване няма индивидуално-избирателен характер, тъй като участниците в ритуала не избират своите побратими. Техните връзки се обуславят от родовата принадлежност, възраст и т. н. С разлагане на племенните отношения побратимяването придобива личностен характер. Отношение между относително свободни от кръвнородствена или териториална принадлежност индивиди. В редица случаи ритуализирано приятелство дава възможност да се приемат хора от чужд род или племе и да се слага край на стари междуродови или междуплеменни вражди. Следователно и начините за възникване на приятелството, и конкретните му социални функции, и съответните символи са твърде разнообразни.

Според И. Коен типът общество и типът дружба са взаимосвързани и взаимнообусловени.² В "максимално солидарните" общини преобладава приятелството поради родство. То се оповестява чрез специални ритуали и пронизва всички сфери на човешката дейност. В "солидарно разслоените" общини преобладава неритуализираното приятелство, изградено върху индивидуалния избор. В "безядрените общества" преобладава "случайното приятелство", при което липсва дълбока емоционална близост или ясно определени взаимни задължения. При "индивидуализираната социална структура" преобладава "приятелството по сметка". Тук емоционалната близост липсва за сметка на утилитарните съображения, които често са различни за двамата партньори. Типичен пример за подобно отношение е покровителството на слабия от по-силния индивид, срещу което вторият получава някакви услуги или блага от първия.

Предложената от Коен класификация на приятелството, изградено върху инструментално (функционалното, деловото, предметното) и експресивното (свързано с чувствата и емоциите) начало, е разпространена сред социолози-

те, етнографите и социалните психолози. Тези ли наистина са различните типове (или стадии) на приятелството през вековете? Може би са различни аспекти (или стадии) на едно и също отношение?

Акцентът върху емоционално-експресивната му функция е проява на такава степен на социално и личностно развитие, когато междуличностните отношения не се вмести в традиционните форми на институционализираните отношения. Когато емоционално-експресивните и инструменталните функции се схващат като еднакво важни, се институционализира първата функция. Защото обществото е заинтересувано от безусловното изменение на социалнозначимите задължения, но не може да налага на хората да изпитват желаните от него чувства.

Единството между инструменталния и експресивния характер на приятелството се демонстрира и в ритуалите с даряването. Приятелят дава, приема и отново дава съответните подаръци. Подобен "вещен", "инструментален" характер на приятелското общуване, изграден върху принципа "давам, за да получа", има и символен смисъл. Подаръкът не винаги е ценен сам по себе си, а е и пресонификация на човешките отношения, т. е. има определен експресивен смисъл. За съвременното човечество ритуалът и емоциите в значителна степен се взаимоизключват. Но при нашите далечни предшественици приятелските ритуали се преплитат със силни емоционални изживявания.³ Поради това социологически класификации, които не отчитат мотивационните му моменти, са в най-добрия случай непълни.

Преобладаването на типа приятелство зависи и от етническите особености на дадено общество или социална група. Сред потомци на испанците в малък гватемалски град преобладавал "инструменталният" тип приятелство, основано върху взаимната полза, а сред местните индианци — емоционално-експресивният тип с високоиндивидуализирани отношения. Двата типа приятелство, пише Р. Рейн, са с различни наименования.

Поради богатия етнографски материал върху приятелството анализът на неговия генезис изисква конкретно-исторически подход, който е най-полезен при изследване на общества с богати писмени извори. Така се разкриват не само реалните взаимоотношения между някогашните хора, а и тяхната символика. Идеалната възможност за подобен подход при анализа на древните култури предлага античната цивилизация.

Древногръцката дума "филия" се превежда като "приятелство". Тя означава и сближаване, съединяване, което довежда до пълно сливане или отъждествяване. Омир я използва като прилагателно и като съществително. По смисъл тази дума е по-многозначна и "по-непсихологична", отколкото е съвременният смисъл на понятието "приятел". Съпругата на Одисей е "своя" не защото я обича, а защото с въвеждането в неговия дом му принадлежи. Чуждият човек се превръща в "свой" при приемането му за член на дадено семейство или племе. Интересна е линията на развитие от "своя" към "близкия" и "приятеля". Тези понятия имат не само конституиращ, но и оценъчен смисъл, фиксиращ чувствата на взаимна подкрепа и връзка, на съюз между

индивиди, които в трудна ситуация разчитат един на друг.

При Омир приятелството между древните воители се демонстрира не чрез чувствата, а чрез действия и взаимопомощ. Патрокъл и Ахил, Главк и Сарпедон са свързани преди всичко от взаимни задължения. Сражават се рамо до рамо, делат трапезата и леглото в една и съща палатка. Подобни отношения се поставят по-високо от останалите човешки връзки и задължения. Обиден на своите, Ахил не участва в битката с троянците. Никой не го упреква. Когато научава за гибелта на Патрокъл, без да се замисля, той се втурва да мъсти на троянците. За него приятелят все още не е alter ego. Дватама приятели се възприемат повече като единно цяло, като едно и също лице.

По-късно настъпват значителни изменения в схващанията за приятелството. "Не всички роднини са приятели, — пише Демокрит — а само от които имаме обща полза". Изграденото върху свободния избор и личните предпочитания приятелство понякога се противопоставя на роднинските връзки и отношения. Когато Ифигения пита Орест и Пилад братя и деца на една майка ли са, Орест отговаря: "Да, братя сме не кръвни, а сърдечни".

Със загубването на признака кръвно родство приятелството става поизбирателно и по-рационално — например политическото приятелство, при което приятелите са единомишленици, обединени от общи политически интереси и настроения. То се засилва в късната античност. Когато в Рим говорят "приятелите на братя Гракх" или "приятелите на Октавиан Август", се има предвид не личната им свързаност, а политическият съюз. Той не е институционализиран, а произтичащите от него задължения са твърде неопределени. Наред с прославата на ползата от приятелството зачестяват оплакванията от неговата неустойчивост. Чести са и предупрежденията за коварствата на довчерашия приятел.

Надеждността и засилената инструменталност на "политическото приятелство" усилват тъгата по изчезналите сърдечни отношения между някогашните хора. Новите обществени отношения стават не само по-сложни и по-мобилни, но засилват диференциацията във вътрешния свят на индивида. Това предизвиква нови, непознати преди емоционални нюанси. В изменената ситуация, която познава не само личното, но и социалното съперничество, човекът се чувства самотен, изпитва нуждата от сродна душа.

Осъзнаването на емоционалните черти на приятелството, и най-вече противоречията между интимното приятелство и пресметливото другарство, изправят личността пред въпроса за емоционално преживяване като половата любов. В древногръцкия език съществуват необходимите езикови средства за разграничаване на приятелството от любовта. Например думите "philia" и "eros" (любовна страст) са не само различни по корен, но изразяват противоположни чувства и състояния.⁴ Първата означава близост и съединяване на подобни хора, а втората — различие и съединяване на противоположности. Омир изразява чрез "eros" страстта, сетивното привличане, жаждата за обладаване.

Съвременната психология разграничава приятелството и любовта не по

феноменологичните, а по функционално-генетичните им характеристики. Тя поставя в основата на половата любов сексуалното влечение, предполагащо различия между половете. При древните гърци ситуацията е по-различна. Тук значителна роля играят "мъжките съюзи". В тях се налага традицията на мъжкото братство. "Няма по-силна фаланга от тази, която е съставена от съратници-приятели", пише Ксенофонт. Както сочи и Плутарх, върху този принцип в Тива е създаден непобедим "свещен отряд".

Известни различия се наблюдават в класическа Атина. С кого би могъл да задоволи потребността от интимна близост атинянинът? Със своята жена? Според общественото им положение духовна близост между атинянина и атинянката е изключена. Основното ѝ задължение е да води домакинството и да ражда деца. "Вярна е древната пословица, — пише Платон — че равенството създава приятелството". Социалното положение на атинянката, както и интелектуалното ѝ равнище изключват приятелството между атинската жена и атинския мъж.⁵ Тази ситуация също се отразява върху експресивността и емоционалността на античния идеал за приятелството и тенденцията за неговото интелектуализиране и превръщане в основна добродетел.

Пред сложния проблем за духовно-нравствените основания на приятелството Платон си задава следните въпроси: коя е основата за човешките отношения, щом традиционното институционализирано приятелство вече не съществува, а "политическото приятелство" се изгражда върху ползата? Защо емоционално-експресивните ценности не се включват в системата на обществените отношения, които се регулират отвън (чрез законите) и отвътре (чрез принципа за човешките добродетели)?

Според Аристотел приятелството е резултат от най-висшата човешка привързаност, но нейните обекти са твърде различни. Едни неща харесваме, защото са красиви, други — приятни, трети — полезни. Поради това съществуват три вида приятелство: първо, когато си приятел с някого заради самия него. Второ, заради удоволствието да общуваш с него. Трето, когато сте едностранно или взаимно полезни. Истинско е приятелството от първия вид. Приятелството поради взаимна или едностранна полза не е трайно, защото е обусловено от временни обстоятелства. Истинското приятелство е безкорисно и поради това не се разграничава по линията на експресивните или инструменталните ценности.

Приятелят е нашето Alter ego. Затова не може и не трябва да имаме много приятели. Приятелството се различава от обикновената симпатия, която изпитваме и към непознати хора, и от афективната любов. Поради това приятелството между юноши, възникнало чрез радостта от взаимното общуване, е по-неустойчиво от приятелството между зрели мъже, което само по себе си е добродетел. То не е традиционен социален институт, разновидност на пресметливо сътрудничество, резултат от еротично привличане или абстрактна добродетел, а високоиндивидуализирано междуличностно отношение.

Интересно е отношението на древноримските мислители към този проб-

лем. Гражданският дълг е по-висше чувство от приятелството, пише Цицерон. Поетът Гай Валерий Катул не е съгласен с подобно мнение. Според него приятелството е етически неутрално към обществото и към държавата чувство. Тук определяща е взаимната емоционална привързаност и вяност към другия, чийто жизнен свят може както да е просто различен от изискванията на обществото, така и да им противоречи.

Кое обуславя различията в двата подхода към приятелството? Различните идеали на двамата автори? Или социално-възрастовите различия? Личностните или жанровите особености — Цицерон пише нравоучителен трактат, а Катул — поезия? Верният отговор изисква да се имат предвид всички посочени моменти. Полифонията на индивидуализираното чувство като приятелството изисква разнообразни обяснения. От договорно отношение и своеобразен съюз то се превръща в емоционална връзка, в която на челно място са мотивите? Този момент в развитието на приятелството измества вниманието към ценностните му характеристики и обуславя използването на емоционално-нормативния ключ при неговото описание и обяснение.

— 2 —

През средновековието човекът е неразделна част от своята община. Целият живот е регламентиран както от традицията, така и от съсловната му принадлежност. Социалното положение е така естествено, както и собственото му тяло. Всяко съсловие има своя система от добродетели, всеки индивид знае и заема полагащото му се място.

На пръв поглед християнското "обичай ближния си" напомня Аристотеловото "Alter ego". Но той визира отношенията между два конкретни индивида, а християнството — любовта към абстрактния "ближен". Тази любов не е избирателна, а произтича от общата морално-религиозна норма, че всички хора са създадени от бога. Емоционалната привързаност към конкретния човек е даже опасна, тъй като отвлича човека от любовта към бога. За Тома Аквински "естественото приятелство" не е добродетел, защото може да не се подчинява на любовта към бога и към благочестието. Истинската любов е единствено "любовта на християнина към бога".

Пример ни дава автобиографията на Августин Блажени (354 — 430 г.). Като юноша Августин има близък приятел, към когото изпитва най-нежни чувства. Греховни заблуди предизвикват "божието наказание" — приятелят му заболява тежко и умира. Юношата е потресен от безвъзвратната загуба. Той се пита: как "Аз, неговото второ "Аз", живея, щом той умря?" Нали "моята и неговата душа са една и съща душа в две тела?" Греховна ли е мисълта за сливането на две души и безграничната любов към смъртния? Не губи нищо само този, който насочва своята любов единствено към бога. Защото бога "никога не го губиш". "Истинското приятелство и любов" са възможни в другия, в отвъдния свят, където няма смърт и разлъка, пише Августин.

Подобни моменти има и в средновековния идеал за приятелството. Влияние оказват и съсловните традиции и то не само при подбирането на приятели, а при начините на тяхното общуване.

През цялото средновековие сред феодално-рицарското съсловие се налага образецът на "доблестното приятелство", изградено върху принципа на васалната вярност и по-силният да покровителства по-слабия. За рицаря мъжката дружба е по-високо от любовта и от семейните отношения.

На този фон връзките между селяните или занаятчиите са твърде прозаични. Дори през XVI — XVII в. в селските общини не живеят повече от 400 — 500 души. Отношенията между съселяните имат личен характер. Приятелските връзки се преплитат с родствените и със съседските отношения и са тяхно допълнение и продължение.

Интересни са отношенията между тогавашните младежи. Посветените в рицарство млади хора или скучаят, или участват в шумни скандали в и извън бащиния замък. Често ги изпращат на далечни военни походи. Оформят се скитачи компании от странстващи рицари или от занаятчи и студенти. Създават се и съществуват редица младежки общности.

По-други са отношенията в духовните (монашеските) кръгове. Те са формирани от по-грамотни индивиди, изпитващи нужда от интелектуално общуване. Дефицитът от емоционални контакти и най-вече обетът за безбрачие засилва нуждата от съпреживяване и саморазкриване. В някои случаи призивите за приятелство имат риторичен смисъл. В други случаи то е заместител на официалните връзки. Не са малко и случаите, когато приятелството се цени заради емоционалния контакт и духовното саморазкриване. Последният вариант е характерен за XII в., поради което редица автори го наричат "век на приятелството".⁶ Мистици като Бернар Клервоски, Анселм Кентърбрийски и Петър Достопочтени се опитват да съвместят "любовта към бога" и "естественото приятелство", основаващо се върху симпатията между отделните хора.

Средновековният човек живее открито, пред погледа на своите съседи и близки. Но не споделя своите преживявания с никой друг, освен с бога. "Няма човек, — пише Данте — който искрено и справедливо би оценил даже самия себе си; толкова лъжовно е нашето самолюбие".

След XVII в. ситуацията се изменя. Крачка към секуларизирането (освобождаване на човека от влиянието на религията) и независимостта на човека правят хуманистите през Възраждането. Те славят приятелството като естествено човешко чувство.⁷ За тях то е по-скоро лично преживяване, а не литературен образ. То е "свято" и "божествено", връх на земното щастие. При хуманистите на преден план излиза интелектуалното общуване като демонстрация на откъсването от феодално-рицарската традиция. По-важна е не съсловната, а духовната общност. Все по-голямо място в автобиографиите заемат приятелите. Отношенията в тях са по-разнообразни от отношенията, отразени в християнските жития.

По-ценна става експресивната страна на приятелството. За Монтен то е

по-високо от съпругеската любов. Защото любовта "е безразсъден и излитащ пламък, непостоянна и променлива, трескав огън, който ту затихва, ту се разгаря". Топлината на приятелството е всепроникваща, умерена, устойчива и нарастваща. Тя не е рязка и раняваща. Бракът е своеобразна сделка, чиято продължителност не зависи от волята на съпругата и съпруга, приятелството е абсолютно свободно и доброволно.

През Просвещението редица мислители осмислят приятелството от гледна точка на нравствените му ценности. Х. Волф го отъждествява с любовта към цялото човечество, а за А. Шефтсбъри приятелството към отделния човек е невъзможно без чувството за дълг към човечеството. Да си приятел на конкретен човек, означава да си приятел на човечеството.

Приятелството се превръща в символ на "истинските човешки отношения". Поетите го възпяват. Една от главните теми е на живописците и скулптурите през XVII — XVIII в. Орест и Пилад са герои на редица драми и опери. Във втората половина на XVIII в. в европейските паркове се появяват "храмове на приятелството".

Символ на човечността, то се противопоставя и срещу религиозния аскетизъм и срещу съсловното неравенство. Налага се мнението, че привързаността между хората е по-важна от произхода и от съсловната им принадлежност. Съществени изменения настъпват и при теолозите. За пиетистите (протестантско движение през XVI — XVIII в.) бог не е страшен, тайнствен и всевластен, а е достоен за интимна изповед от всяка самотна и страдаща душа. Няма ли опасност чрез представата за бога като интимен приятел да се обожествят реалният приятел и реалното приятелство? Дали човекът трябва да обича приятеля в бога или бога в приятеля?

Интересни са тенденциите и в изобразителното изкуство. През XV в. хората се изобразяват един до друг, без да се търси и изобразява вътрешната им близост. По-късно се изменя не само изразът на лицата, а и взаимовръзката между тях. Обогатява се палитрата на емоционалните преживявания и средствата за тяхното изразяване. Доминиращата тема при рицарското приятелство е верността. За хуманистите то се асоциира с радостта и веселието. Сантиментализмът пък налага образът на "скърбящото приятелство". Ръкостискането през Ренесанса е израз на вярност, а от сантименталистите се интерпретира като израз на нежност. За тях споделената скръб е по-интимно преживяване от споделената радост.

Колкото по-висш е идеалът за приятелството, толкова по-невъзможно е да се реализира то. След наблюдения върху житейски ситуации, някои скептици се възмущават от красивите фрази за приятелството. Хората, пише Ларошфуко, наричат приятелство съвместното прекарване на времето, взаимопомощта и обмяната на вещи и услуги. Ако знаят какво мислят едни за други, подчертава и Лихтенберг, колко хора биха останали приятели?

И за Хелвещият приятелството се изгражда върху взаимния интерес на хората. "Едни се нуждаят от удоволствие и пари, други — от влияние; едни желаят да разговарят, а други — да споделят своите грижи; има приятели за

удоволствие, за пари, за интриги, заради ума и приятели в нещастие". Силата на приятелството не се измерва с добродетелността на двамата приятели, а със силата на свързващите ги интереси. За много хора очарованието от приятелството е в "удоволствието да говориш за себе си пред друг човек". С тези идеи Хелвеций поставя основите на нов клон от хуманитаристиката, наречен по-късно "социология на приятелството".

Романтиците издигат приятеля в истински култ. Разбира се, различните романтици имат различно мнение по този въпрос. Техният канон за приятелството включва следните характеристики: първо, повишени изисквания към неговата интимност и експресивност; второ, "истинското приятелство" се асоциира с младежките години.

Младостта безспорно е период на най-интензивно емоционално общуване. Христоматийните примери за дълбоко и здраво приятелство се заемат от младежките години. Някои мислители обаче свързват силното приятелство със зрялата възраст. Ако то е добродетел и дълг, няма е съвместимо с годините на младежкото лекомислие и ветрогонство? Лорд Честърфийлд внушава на своя син да гледа на връстниците си като на конкуренти. Затова трябва да ги отстранява. На приятелството между юноши не трябва да гледа сериозно. "Със своите връстници, — казва той — споделяй любовните си подвизи, но не и сериозните си мисли. Тях доверявай само на истинския, задължително по-възрастен приятел, който поема друг жизнен път и никога няма да ти е съперник".

Ако разумът е наистина висш съдник над човешките постъпки, а чувствата му са подчинени, младежкото приятелство не може да се приема сериозно. Но при романтиците чувствата са по-високо от обективния и студен разум. И тъй като приятелството не е добродетел, а живо чувство, непосредствено жизнено преживяване, то се оказва по-достъпно за чувствителния юноша, отколкото за зрелия мъж. Затова романтиците схващат "младостта" и "приятелството" почти като синоними.

Изменят се и реалните взаимоотношения. Една от предпоставките за повишаване функциите на приятелството в Ново време е отслабването на семейното влияние. Суровият семеен бит се допълва с трудности при общуването с връстници. Така е най-вече при децата от заможните семейства, където отношенията с родителите са пример за класически, а не за "просветен деспотизъм". Именно в тези среди се реализира романтическият канон за приятелството.

Недостигът на семейна топлина не се компенсира и в училище. Младежите са благодарни на тогавашното училище, главно защото ги освобождава от семейната опека и дава възможност да общуват с връстници.

В немските университети през XVIII и XIX в. се формират младежки групи, в които участниците са обединени от общи художествени интереси или от лична привързаност. Промяната в техния състав и структура предизвиква изменения и в емоционалната им тоналност. Отначало в тях се култивира духът на колективното веселие. Участниците в свободните "мъжки братства" се

разглеждат като типично "немско явление" в противоположност на "френската изнеженост". по-късно веселието отстъпва място на интимния съюз между избрани сърца. В края на XVIII и първата половина на XIX в. юношите леят горещи сълзи над приятелски писма и над всяка сантиментална книга. Плачат при среща и при раздяла с приятеля. Плачат при споделена и при несподелена любов. Просто се упоаят от собствената си чувствителност. "Сълзите сближават приятелите", пише Фр. Шилер. За много автори това е "векът на сантименталността". Излетелите от семейното гнездо млади хора се нуждаят от задушевно приятелство, което не се заменя от никакви други лични или обществени връзки и отношения.

Романтизмът включва нова тоналност и в спора за отношенията между приятелството и любовта. Според Ф. Шлегел "приятелството е "частичен брак", а любовта е универсално приятелство". В личния си живот редица романтици показват, че предпочитат приятелството пред любовта. Но и романтическата любов, издигната в ранг на религиозно откровение, е не помалко тайнствена и мистична от романтичното приятелство. "Романтичната личност" се нуждае от емоционална топлина и от психологическа интимност. Затова е така труден въпросът дали тези потребности се удовлетворяват по-добре от любовта, или от приятелството.

Романтичният канон засилва ефективно-емоционалното начало на приятелството. За Шилер приятелят е като огледалото. Не е ли това проява на краен егоизъм? Самото огледало не е интересно за оглеждащия се в него човек. Тук той търси само собственото отражение. Могат ли да се изграждат устойчиви взаимоотношения върху собствената екзалтация? Хипертрофираната експресивност се оказва толкова егоистична, колкото и изградените върху взаимната изгода отношения.

Аналогиите между "истинското приятелство" и "младежката възраст" са намек за преходния му и илюзорен характер. За немския романтик и приятелството е по-кратко дори и от любовта". Подобни моменти в романтичния идеал има предвид в своята критика Хегел. Според него приятелството е типично за младите години, не защото младежите са с по-богат вътрешен свят, а поради недостатъчната им индивидуалност. За разлика от тях, зрелите мъже се срещат и разделят, техните интереси ги разединяват и обединяват. Приятелството между зрелите хора се изгражда върху сходството на характерите и интересите, на общата дейност, а не върху удоволствието от общуването с друга личност.

Историята показва, че конкретното приятелство не съвпада с художественото или с рационалното му отразяване. Общуването през античността е различно от приятелството през Възраждането или в наше време. Но романтическият идеал и днес е своеобразен камертон, по който настройваме своите чувства и съдим за емоционалната дълбочина и сила на своите взаимоотношения.

Приятелството е нравствена потребност, която извисява човека, прави го по-добър, по-хуманен и по-щедър. Идеалът за приятелството не е плод на

въображението. Историята предлага разни представи за желаните отношения между хората. Да не забравяме обаче, че реализирането на всеки човешки идеал зависи преди всичко от собствените ни усилия.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. *ЛИЧЕВ, Ал.* Философията в търсене на човека. С., 1978; *КОН, И. С.* Дружба. М., 1980; *АНГЕЛОВ, Д.* Българинът в средновековието: Светоглед, идеология, душевност. Варна, 1985; *ГЕНЧЕВ, Н.* Социалнопсихологически типове в българската история. С., 1987; *FRAISSE, J. C. Philia.* La notion d'amitié dans la philosophie antique. Paris, 1974.

² Срв. *СОНЕН, У. А.* Social Structure and Personality. New York, 1971, p. 349 — 385.

³ Вж. *ХЪОЗИНГА, Й.* Homo ludens. С., 1982; *ХЕИЗИНГА, Й.* Осень Средновековья. М., 1988.

⁴ Вж. *VERNANT, У. Р., Vidal — Naquet, P.* Mith et tragedie en Grece ancienne. Paris, 1973, p. 87 — 92.

⁵ *MARROU, A. J.* Histoire de l'education dans l'Antiquite. Paris, 1970, p. 60 — 62.

⁶ Вж. *MORIS, C.* Discovery of the Individual 1050 — 1200. New York, 1973.

⁷ Срв. *БАТКИН, Л. М.* Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. М., 1978.